

شروح مخزن الاسرار

علیرضا قوجه زاده*

چکیده

در این مقاله، پس از توضیح کوتاه دربارهٔ مختصات سبکی شعر نظامی گنجوی، شروح مخزن الاسرار از سدهٔ هشتم هجری تا دورهٔ قاجار همراه با شرح حال موجز برخی از شراح معرفی گردیده، و در ذیل هر شرح، دستنویس‌های شروح نیز بر شمرده شده است. شروح معرفی شده در این گفتار، عبارتند از: ۱. شرح مخزن الاسرار (از محمد بن قوام بلخی) ۲. شرح مخزن الاسرار (از عبدالحمید برادر قاضی رفیع الدین) ۳. شرح مخزن الاسرار (از محمد بن لاد دهلوی)؛ ۴. شرح مخزن الاسرار (از عبدالعزیز بن حسن بن طاهر جونیوری) ۵. شرح مخزن الاسرار (از مصطفی چلبی، معروف به شمعی) ۶. شرح مخزن الاسرار (از مؤلفی ناشناخته) ۷. شرح مخزن الاسرار (از عبدالعزیز بن فخرالدین سهوردی جونیوری)؛ ۸. شرح مخزن الاسرار (از محمد حبیب الله بن عبدالحفیظ الهاشمی الحسنی الملتانی) ۹. شرح مخزن الاسرار (از قاضی ابراهیم تقوی) ۱۰. شرح مخزن الاسرار (از محمدرضا مولتانی لاهوری) ۱۱. شرح مخزن الاسرار (از محمد بن محمد صالح نصرالله دماوندی) ۱۲ و چند شرح ناشناخته.

نظامی گنجه‌ای حکیم بلند آوازهٔ آذربایجان با بهره‌گیری از شریعت اسلامی و افکار والای عرفانی، با اندوخته‌ای از گنجینهٔ معلومات زمان خود، اثری شکوهمند و بس سترگ خلق کرده که در نوع خود بی‌نظیر است. مخزن الاسرار، اولین اثر ارزنده از مجموع پنج گنج او به شمار می‌رود که در حدود سال‌های (۵۶۸ - ۵۷۰ ه. ق) به سلک نظم کشیده و به ملک ارزنگان فخرالدین بهرامشاه سلجوقی (۵۷۸ - ۶۲۲ ه) تقدیم

*. عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد ورامین.

داشته است. نظامی در ساختار شعرهای خود، افزون بر استعارات، تشبیهات و دیگر صور خیال غریب و بدیع، از کاربرد کنایات دور از ذهن نیز فرو گذاری نکرده است. او با موشکافی و باریک بینی تمام در الفاظ، به ابداع و خلق ترکیبات تازه‌ای توفیق یافته که در آثار شاعران پیش از او کمتر نشانی می‌توان یافت.

شاعر ساحر آذربایجان، توسن اندیشه را تنها در میدان صنایع بدیعی به تاخت و انداشته، بلکه گستره وسیع فلسفه یونان باستان و حکمت دینی اسلام را با بهره‌مندی از اصطلاحات علمی فراوان، مانند اصطلاحات نجومی، طبی، موسیقی و... را با شایستگی هر چه تمام‌تر در نوردیده و پس از سیر در گلزار معرفت پرده‌ای رنگین بر قامت اشعارش بافته که درک آن بر هر خواننده‌ای، مستلزم بررسی تمامی تار و پود و ریز و درشت افکار و معلومات وی است.

زبان شعری شاعر نیز همانند افکار و اندیشه‌های باصلابت او، غنی و شاعرانه است، چنان که آراستن سخن به تصاویر و اشکال خیالی و ایجاز، گاهی آن چنان سبب دشواری و پیچیدگی و رمزناکی در بیان او شده که این پیچیدگی و دشواری، نه تنها نوعی شیرینی و حلاوت خاص بر کام خوانندگان ابیاتش بخشیده بلکه بر ارزش هنری آن نیز افزوده است. در مجموع باید گفت که «این راز و رمز در کلمه و کلام، شیوه بیان هنری شاعری است که گاهی سخن او را تا حد اعجاز و سحر پیش می‌برد»^۱ و به دلیل این راز ناکمی و پیچیدگی کلام شاعر است که ادیبان و دانشوران به تشریح و توضیح سخن وی پرداخته‌اند. سبب این دشواری‌ها، نه تنها حاصل معلومات و اطلاعات وافر نظامی از حکمت اسلامی، و کاربرد اصطلاحات و ترکیبات بکر و تازه و آمیختن زبان شعری‌اش به چاشنی رمز و راز است بلکه به عاریت نپذیرفتن او از آنچه که دیگران گفته‌اند، نیز بستگی دارد. چنان که خود گفته:

عاریت کس نپذیرفته‌ام آنچه دلم گفت بگو گفته‌ام^۲

به دلیل غموض بیانی و رموز زبانی نظامی، چند تن از دانشوران به شرح سروده‌های وی پرداخته‌اند که در این مقال به معرفی شروح مربوط به مخزن الاسرار پرداخته می‌شود.

۱. شرح مخزن الاسرار: از محمد بن قوام بن رستم بن احمد بن محمد بدرخرانه البلخی (معروف به کزّی). محمد بن قوام بلخی از دانشوران سده هشتم هجری و مؤلف فرهنگ بحرالفضائل فی منافع الافاضل^۴ است که از زندگی وی اطلاع چندانی در دست

نیست، همین قدر معلوم است که وی در دوران حکومت فیروز شاه تغلق (م - ۷۹۰ هـ.) می‌زیسته است. محمد بن قوام بلخی پس از حاشیه نویسی بر دو بخش اسکندرنامه، به خواهش دوستانش به شرح مخزن الاسرار نیز پرداخته است.

قوام بلخی دست یازیدن به این امر مهم را در «رغبت بیشتری از فضایل عصر و ابنای دهر در مطالعه نظم فایق و نثر راییق، خاصه کتاب مخزن الاسرار و معدن الافکار نظامی گنجه‌ای»^۵ می‌داند و از طرفی چون می‌بیند که «طبع هر شاعری و ذی فاضلی به اوج کلام بدیع و معانی عجیب او نمی‌رسد و بعضی مشکل می‌پندارند و طایفه‌ای مهمل می‌انگارند»^۶ و گروهی به خاطر نهایت لطافت و فصاحت کلام او به کُنه بلاغت سخنانش پی نمی‌برند و معانی دیگر از اشعار او ارائه داده از غرض اصلی باز می‌مانند «و آنچنان بضاعت مزجات را که در بازار فصاحت، کسادی تمام داشته، در اسواق فضل عرضه می‌داده و بر دست کم‌دانان ناقص روایی می‌افتاد»^۷ و به دیگران فروخته می‌شد، بنابراین به شرح این مثنوی پرداخت.

قوام بلخی در این اثر، علاوه بر معنی لغوی واژه‌ها و ترکیبات و اشاره به صنایع بدیعی و تفسیر ابیات، به آیات قرآنی و احادیث نبوی و نیز به اشعاری از شاعران متقدم ایرانی و هندی و عربی استشهد می‌کند.

این شرح در مطبع نولکشور به نام ظهور الحسن بتهوری با عنوان ظهور الاسرار فی شرح مخزن الاسرار چاپ شده است.^۸

نمونه‌ای از شرح:

غمزه نسرين نه ز باد صبا از اثر لطف تو شد توتیا
غمزه، در اصل، حرکت چشم و گردانیدن پلک معشوق است. چنان [که] امیر خسرو
ترک الله گوید:

از غمزه، پیش چشم صفی برکشیده‌ای ملک جهان‌بگیر که لشکر کشیده‌ای
و اینجا شکفتن گل، مراد است که به فرمان خداوند - تبارک و تعالی - از باد صبا
می‌شکفتد و نسرين گل است که نسترن هم گویند. و این در فرهنگ نامه است، اما گلی
دیگر است. چنان که امیر خسرو، در عشق نامه خضر خان گوید:

بر آب نسترن، نسرين شکر خند چو دو همشیره‌ای نزدیک مانند

و برگ نسرین و یا گل او بر چشمی که از غلبه خون به درد آمده باشد، نسبت دارد و درد را تسکین دهد و بصر را بیفزاید.

یعنی؛ گل نسرین، نه از باد صبا، بلکه از اثر لطف تو می شکفتد و توتیای چشم می گردد. و توتیا دارویی است که بصر را قوت دهد. و در بعضی نسخ، از اثر خاک تو است. یعنی از اثر خاک آفریده تو است و در خاک این تأثیر تو داده ای.^۹

دست نوشته های شرح مخزن الاسرار محمّدین قوام بلخی

۱. ازبکستان، تاشکند، فرهنگستان علوم جمهوری ازبکستان، ش: ۱/۱۹۴۰، تاریخ کتابت: سده ۱۰ هـ (انجام این نسخه افتاده است).^{۱۰}
۲. دانشگاه شیرانی لاهور، ش: ۳۷۹۰/۷۵۷، تاریخ کتابت: ۱۰۱۱ هـ.^{۱۱}
۳. آصفیه، ش: ۲۹۰ مثنوی، تاریخ کتابت: ۱۰۶۹ هـ، (نسبت نگارنده در فهرست کرخی یاد شده است).^{۱۲}
۴. دفتر اسناد ملی هند (مجموعه فورت ویسم)، ش: ۱۴۳/۴۴۶، تاریخ کتابت: ۱۰۹۱ هـ.^{۱۳}
۵. موزه بریتانیا، ش: (۲۳۳) ۲۹۳۴ or، تاریخ کتابت: ۱۰۹۱ هـ، ۱۳۳ برگ.^{۱۴}
۶. کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی مشهد، ش: ۴۸۶ خط: نستعلیق، تاریخ کتابت: ۱۰۹۸ هـ، ۲۹۵ برگ.^{۱۵}
۷. اسلام آباد، گنج بخش، ش: ۸۹۰۲، خط: نستعلیق پخته، تاریخ کتابت: سده ۱۱ هـ، آغاز در دیباچه پیش از نام نگارنده و انجام افتاده، ۲۶۶ ص.
۸. کتابخانه عمومی خیرپور، خط: نسخ، تاریخ کتابت: سده ۱۱ هـ، ۴۳۶ ص.
۹. اسلام آباد، گنج بخش، ش: ۵۶۶۴، خط: نستعلیق پخته، تاریخ کتابت: سده ۱۱ هـ، ۵۲۰ ص.
۱۰. پیشاور، دانشگاه پیشاور، ش: ۶۵، خط: نستعلیق خوش، تاریخ کتابت: ۱۱۸۹ هـ، ۴۵۲ ص.
۱۱. سرگودها، جهاوریان، کتابخانه عطاء الرحمان صاحب کهو کهر، کاتب: عبدالله پسر ملا محمد غنی، خط: نستعلیق شکسته، تاریخ کتابت: ۱۱۹۲ هـ، ۵۰۴ ص.
۱۲. قصور کوت مرادخان، کتابخانه همدانی، سید محمّد طیب شاه همدانی، خط: نستعلیق خوش، تاریخ کتابت: سده ۱۲ هـ، ۵۰۹ ص.

۱۳. اسلام آباد، گنج بخش، ش: ۲۴۰، خط: نستعلیق، تاریخ کتابت: سده ۱۲ هـ، آغاز در دیباچه و انجام افتاده، ۴۴۰ ص. ۱۶
۱۴. کتابخانه دانشگاه پنجاب لاهور، ش: ۴۹۹/۷۷۲۳ - O، خط: نستعلیق، تاریخ کتابت: سده ۱۲ هـ. عنوان و نشان سنگرف، ۳۲۲ برگ. ۱۷
۱۵. موزه بریتانیا، ش: Add، ۲۶۱۴۹، خط: نستعلیق، تاریخ کتابت: سده ۱۷ م. ۲۲۷ برگ. ۱۸
۱۶. کتابخانه مولانا آزاد، دانشگاه علیگر، میکروفیلم شماره ۱۱۸/۱، خط: نستعلیق، کاتب: شیخ شرف الدین بن شیخ معزالدین قریشی، تاریخ کتابت: ۱۱۰۸ هـ، ۱۸۸ برگ. ۱۹
۱۷. اسلام آباد، کتابخانه گنج بخش، ش: ۹۸۴۱، خط: نستعلیق پخته، تاریخ کتابت: ۱۲۱۰ هـ، ۲۱۷ برگ (آغاز این نسخه افتاده است). ۲۰
۱۸. کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ش: ۹۳۱، خط: نستعلیق، تاریخ کتابت: ۱۲۴۲ هـ، که همراه با مخزن الاسرار کتابت شده و از پایان افتادگی دارد. ۲۱
۱۹. دانشگاه شیرانی لاهور، ش: ۳۷۸۹/۷۵۶، کاتب: شمس الدین، تاریخ کتابت: ۱۲۴۴ هـ.
۲۰. اسلام آباد، گنج بخش، ش: ۱۲۷۰، خط: نستعلیق دو دست. دومین: غلام احمد ولد محمد هاشم، تاریخ کتابت: ۱۲۵۷ هـ ب: دیباچه را ندارد. ۲۷۰ ص. ۲۲
۲۱. شیخوپوره، مریدکی، مولانا محمد اسماعیل نوشاهی اعظمی، خط: نستعلیق پخته، میان محمد بن فیض الهی. تاریخ کتابت: ۱۲۵۹ هـ، نام نگارنده در دیباچه نیامده، ۲۹۸ برگ. ۲۳
۲۲. اسلام آباد، گنج بخش، ش: ۸۱۵۵، خط: نستعلیق پخته، غلام محیی الدین محمد رکن عالم، تاریخ کتابت: ۱۲۶۷ هـ، ۲۷۸ ص. ۲۴
۲۳. کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ش: ۱۱۰۷/۲، خط: نستعلیق بد، تاریخ کتابت: پیرامون ۱۲۷۵ هـ (همراه با شرح دیوان انوری است). گزارش ۱۱ بیت بیشتر از نسخه شماره ۹۳۱ مجلس دارد. ۲۵
۲۴. کراچی، موزه ملی، ش: ۱۹۰ - N.M ۱۹۶۸، خط: نستعلیق. محمد قسیم پیشاوری، تاریخ کتابت: ۱۲۷۷ هـ، دیباچه ندارد، ۱۵۸ ص. ۲۶
۲۵. شیخوپوره، نوشهره، کتابخانه هاشمی، سید سدید الدین، تاریخ کتابت: ۱۲۷۸

ه، ۵۴۸ برگ. ۲۷

۲۶. بهاول نگر، چشتیان، درگاه معلی، مولانا غلام فرید، خط: نستعلیق پخته، کاتب: شیر علی بن امام الدین، برای مستقیم میان. تاریخ کتابت: ۱۲۹۴ ه، ۵۹۳ ص.
۲۷. جهلم، لله، کتابخانه مجددیه، مطلوب الرسول مجددی، خط: نستعلیق، تاریخ کتابت: سده ۱۳ ه و مهر غلام بنی احمد حنفی، ۱۲۹۵ ه، ۶۴۱ ص.
۲۸. اسلام آباد، گنج بخش، ش: ۵۷۸۷، خط: نستعلیق، غلام محیی الدین احمدیار، سکنه بید، تاریخ کتابت: ۱۲۹۶ ه، ۳۱۰ ص.
۲۹. کراچی، موزه ملی، ش: ۲ - ۳۸/۶ - N.M ۱۹۵۸، خط: نستعلیق، تاریخ کتابت: سده ۱۳ ه دیباچه ندارد، آشفته صحافی شده است.
۳۰. سیالکوٹ، بدوملهی کهنه، کتابخانه فخرالاطبا، خط: نستعلیق پخته، کاتب: مجاهد الاسلام بن شرف الدین علی شهید، تاریخ کتابت: سده ۱۳ ه، ۴۳۹ ص.^{۲۸}
۳۱. اسلام آباد، کتابخانه گنج دانش، ش: ۹۰۷۱، خط: نستعلیق، محمد غمازی شاه، تاریخ کتابت: ۱۲۹۶ ه. دیباچه ندارد.
۳۲. اسلام آباد، کتابخانه گنج دانش، ش: ۹۸۲۳، خط: نستعلیق، تاریخ کتابت: ۱۳ ه، فاقد دیباچه، ۳۰۴ برگ.
۳۳. فیصل آباد، غلام محمد آباد، مکتبه چشتیه، خط: شکسته پخته، احمد حسن رضوی علوی، تاریخ کتابت: سده ۱۳ ه، ۲۳۲ برگ.
۳۴. سر گودها، بهلول، مولانا داوود، خط: نستعلیق خوش، دین نواز خان، شاگرد صاحب زاده محمد وجیه الدین لاهوری، تاریخ کتابت: سده ۱۳ ه.^{۲۹}
۳۵. بنگال، ایشیاتک، ش: ۸۲ منظوم ۸۲۹، خط: نستعلیق، بی تاریخ.^{۳۰}
۳۶. آصفیه، ش: ۲۹، ۱۰۳، کتابخانه صولت (رامپور).^{۳۱}
۳۷. هندوستان، کتابخانه نظامی گنجه‌ای، ش: ۴۲۴، بی تاریخ.^{۳۲}
۳۸. پیشاور، دانشگاه کالج اسلامیہ، ش: ۱۸۵۶، خط: نستعلیق خوش، فاقد دیباچه، بی تاریخ، ۳۸۲ ص.
۳۹. سر گودها، وان میانه، میان فضل الہی رانجھا، بی تاریخ.^{۳۳}
۴۰. پاکستان، دانشگاه پنجاب، ش: Pivi ۱۰۷B (۲۴۸)۸۴۴، خط: نستعلیق، بی تاریخ، با یادداشت تملک قطب الدین فارغ و یادداشت مورخ ۱۱ ذیقعدہ ۱۱۷۰ ه. ۱۱۹ برگ.^{۳۴}

۲. شرح مخزن الاسرار: گزارش از عبدالحمید، برادر قاضی رفیع الدین. نسخه‌ای از این شرح در کتابخانه آکادمی علوم لنین‌گراذ محفوظ است:
- کتابخانه لنین‌گراذ، آکادمی علوم، ش: ۱۳۳ B (۲۶۱۹ ف)، تاریخ کتابت: ۹۱۷ هـ.^{۳۵}

۳. شرح مخزن الاسرار: گزارش از عبدالعزیز بن حسن بن طاهر جونیوری (م - ۹۷۵ هـ) نسخه‌ای از این شرح در آصفیه به شماره ۱۳۰۱، که در تاریخ ۱۱۰۹ هـ کتابت شده، موجود است.^{۳۶}

۴. شرح مخزن الاسرار: از محمد بن لاد دهلوی
محمد بن لاد دهلوی از دانشوران سده دهم هندوستان است. وی در شرح خود، ضمن توضیح برخی از واژگان و ترکیبات، مفهوم و معنی بیت را به دست داده است. محمد دهلوی مؤلف فرهنگی به نام مؤید الفضلا نیز است.
نمونه‌ای از این شرح:

داغ نه ناصیه‌داران پاک تاج ده تخت نشینان خاک
داغ خوبی دهنده نمازیان را به کثرت سجود، به موجب آیه: «سِمْأَهُمْ فِی وُجُوهِهِمْ مِنْ أَثَرِ الشُّجُودِ» یعنی، داغ است در روی ایشان بر پیشانی از اثر سجده. تاج بخش؛ ای، تاج کرامت، به موجب این آیه: «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ [...] وَ فَضَّلْنَا هُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا»، معنی چنین باشد؛ یعنی، به درستی بزرگی دادم بنی آدم را و برتری دادم بر بسیار چیزها هر چه در دنیا پیدا کردیم آن چیز را بزرگ.

دست نوشته‌های شرح مخزن الاسرار محمد بن لاد دهلوی:

- کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ش: ۱۳۶۸۸، تاریخ کتابت: ۱۰ هـ.

- کتابخانه راجه فیض آباد هندوستان^{۳۷}

۵. شرح مخزن الاسرار (به ترکی): از شمعی^{۳۸}

مصطفی چلبی بن محمد القسطنطین رومی، معروف به شمعی، از شارحان و مترجمان متون ادبیات فارسی به ترکی در سده دهم و اوایل سده یازدهم هجری است. وی از مردم «برزین» بوده، امّا به شمعی رومی اشتهار داشت و از راه تدریس، زندگی می‌کرده است. وی با آن که آثار و شروحنی بر متون ادب فارسی نگارش کرده، امّا اطلاعات ما درباره وی اندک است. همین قدر معلوم است که از ادبای حنفی مذهب بوده و در اواخر عمر به انزوا روی آورده است. سال درگذشت وی به اختلاف، در منابع

نقل شده، در هدیه العارفين، ۱۰۰۵ هـ. ق ذکر گردیده و در منابع دیگر، ۱۰۰۰ و ۱۰۰۴ هـ. ق نیز نوشته‌اند.

وی شش دفتر مثنوی را نیز به ترکی شرح کرده که نسخه‌ای از آن به خط خود وی در کتابخانه امیر خواجه کمانکش در استانبول محفوظ است. دیگر آثار وی عبارتند از:

تحفة العاشقين (در سی فصل یا باب، درباره اخلاق و تصوف)

ترجمه تحفة الاحرار جامی (به ترکی)

ترجمه بهارستان جامی (به ترکی)

ترجمه پندنامه عطار (به ترکی) که عنوان سعادت نامه بر آن نهاده است.

ترجمه منطق الطیر عطار (به ترکی)

شرح دیوان حافظ (به ترکی)

شرح دیوان شاهی (به ترکی)

شرح بوستان و گلستان سعدی (به ترکی)

۶. شرح مخزن الاسرار: از مؤلفی ناشناخته. یک نسخه از این شرح در ازبکستان، انستیتو شرق شناسی ابوریحان بیرونی به شماره ۵۲۶۳، تاریخ کتابت: ۱۰۴۵ هـ، ۲۴۸ ص، محفوظ است.^{۳۹}

۷. شرح مخزن الاسرار: از عبدالعزیز بن فخرالدین سهروردی جونپوری عبدالعزیز بن فخرالدین بن کبیرالدین، صوفی سهروردی، ادیب و نویسنده فارسی نویس شبه قاره هند در سده یازدهم هجری است که در جونپور هند تولد یافت و در آن جا تحت تعلیمات و حمایت پدر و دیگر استادان جونپور قرار گرفت. او در تصوف به پدر خود، دست ارادت داد و پس از او بر مسند ارشاد نشست کتابی به نام سیره الاولیا در ذکر مشایخ خود نوشت.^{۴۰} وی با آن که در مقدمه شرح مخزن الاسرار به آثارش اشاره کرده و می‌گوید: «اگر چه مصنّفات فراوان داشته، از نثر و نظم چون رساله جواهر الغیب و رساله غیر منقوط و قطرات البحر و نکات... و واردات الحقایق و منازل الطریقه و ثمرات الخیال و دوحه المقال و مقصد اطوار... و نفوس القلوب در قریب به بیست و پنج هزار بیت، سه جلد و هفت مقاله و رقیمة العشق... اسرار در حلّ سؤال‌های میرحسینی سادات و نعت ملة و غیر آن که تفصیل آن طول دارد،^{۴۱} اما از میان این همه آثار، ظاهراً تنها شرح مخزن الاسرار شناخته شده است. عبدالعزیز جونپوری شرح مخزن الاسرار را در چهارم ربیع الثانی ۱۰۳۵ هـ به انجام رسانیده. متأسفانه این اثر به دیگران نیز نسبت داده شده است.^{۴۲}

دست نوشته‌های شرح مخزن الاسرار عبدالعزیز جونپوری:
 - موزه ملی پاکستان، کراچی، ش: N.M.۱۹۶۹/۳۵۴. خط: نستعلیق. تاریخ کتابت: ۱۰۳۵ هـ آغاز کمی افتاده، ۷۱۴ ص؛
 - اسلام آباد، گنج بخش، ش: ۳۱۳۳. خط: نستعلیق پخته، محمد امین بیگ، تاریخ کتابت: سده ۱۲ هـ ۳۱۵ ص ۴۳؛
 - کتابخانه جامعه همدرد، تعلق آباد، دهلی نو، ش: ۱۲۰۶ - [۵۷۰]، خط: نستعلیق، کاتب: محمد عفاء الله. تاریخ کتابت: ۱۲۱۹ هـ. در جونپور، ۱۳۹ برگ؛^{۴۴}
 - لاهور، کتابخانه شادروان مولوی شمس الدین. خط: نستعلیق، بی تاریخ؛^{۴۵}
 - کتابخانه مولانا آزاد دانشگاه علیگر، به شماره میکروفیلم ۲۵۷/۳، خط: نستعلیق شکسته، ۶۸ برگ^{۴۶}

۸. شرح مخزن الاسرار: از محمد حبیب الله بن عبدالحفیظ الهاشمی الحسنی الملتانی ثم لاهوری «وی از فاضلان و نویسندگان فارسی نویس شبه قاره هند، در سده یازده هجری است که نیاکانش از مکه به مولتان کوچیدند و در همان جا اقامت کردند. محمد حبیب الله، در روزگار اورنگ زیب، پادشاه گورکانی (۱۰۶۸ - ۱۱۱۸ هـ. ق) در لاهور می‌زیست و در دینداری و تقوا بلند آوازه بود. او به خواہش دوستان و فرزندش، نجم الدین در سال ۱۰۸۰ ق / ۱۶۹۹ م کتابی به نام مفتاح المخزن در شرح مخزن الاسرار نظامی نوشت». ^{۴۷} این کتاب شرح کامل مخزن الاسرار نیست و بسیاری از ابیات را شرح نکرده است. وی همراه تشریح لغات، تلفظ آنها را نیز نوشته و به ابیاتی از خاقانی شروانی، عزمی، نظیری، فاریابی، حافظ شیرازی و سنایی غزنوی استناد کرده و در بعضی جاها به صنایع لفظی هم اشاره نموده است. او برای شرح و گزارش الفاظ و مطالب، از چندین منبع بهره برده که از جمله آنها صراح، فرهنگ رشیدی، بحر الجواهر، اصطلاحات عبداللطیف گجراتی، مؤید الفضلا، شرح اوراد از مولانا حسام الدین غوری، مقاصد الاولیا، مشارق الانوار، سراج القلوب و تفسیر زاهدی و غیره می‌باشد.^{۴۸}
 ملتانی در ابیاتی پریشان در پایان شرح مخزن الاسرار، سال تألیف شرح را سال ۱۰۴۲ ذکر کرده است:

شکر که این شرح به آخر رسید	پایه صدگونه مفاخر رسید
بود دوم ربیع نخست	شرح به فیض ازلی درست
وز سنه بگذشته هزار و دو چهل	گفت به نامه قلم ایدون بهل ^{۴۹}

- دست نوشته‌های شرح مخزن الاسرار محمد حبيب الله ملتانی:
- موزه ملی پاکستان، کراچی، ش: ۳۷-۱۹۶۷. N.M. خط: نستعلیق، محمد اسلم بن حافظ دوست، تاریخ کتابت: ۱۰۸۰ ه. ۵۰
 - پنجاب لاهور، ش: ۷۵۰۹-۲۸۷. O، خط: نستعلیق. تاریخ کتابت: سده ۱۲ ه. ۶۹۲ برگ. ۵۱
 - لاهور، پنجاب پبلک لائبریری، ش: ۴۵، ۸۷۱ حبيب، خط: نستعلیق، تاریخ کتابت: میانه سده ۱۲ ه. ۶۹ برگ.
 - لایل پور، کچهری بازار، کتابخانه اشاعت العلوم، خط: نستعلیق، تاریخ کتابت: سده ۱۲ ه. آغاز افتاده، انجام: به تقدیم رسانید، لاجرم در خود قلت دانش و کمی شعور...، ۳۰۰ ص.
 - پیشاور، دانشگاه کالج اسلامی، ش: ۱۲۸۲، خط: نستعلیق پخته، محمد مختار، تاریخ کتابت: ۱۲۹۵ ه. نویسنده در پایان، نام کتاب را «مفتاح المخزن» یاد کرده، ۱۴۷ ص.
 - لاهور، دانشگاه پنجاب، ش: PiVI, IIA ۲۰۴، خط: نستعلیق، بی تاریخ، نام نگارنده در فهرست نادرست عبدالحفیظ لاهوری (پدر) آمده است، ۱۰۷ برگ.
 - لاهور، دانشگاه شیرانی، ش: ۴۲۲۲/۱۱۶۹، بی تاریخ، نام نگارنده در فهرست حبيب الله (نه محمد حبيب الله) آمده است. ۵۲
 - ۹. شرح مخزن الاسرار: از قاضی ابراهیم تنوی [تقوی، تنه‌ای، تبتی، تهتوی، تهتی!] (م - ۱۰۷۳ ه) - قاضی ابراهیم تنوی، فرزند اسماعیل (۱۰۷۳ ق) نویسنده فارس نویس شبه قاره هند در دوره پادشاهی شاه جهان (۱۰۳۷ - ۱۰۶۸ ق)، قاضی تته بوده است. او در سال ۱۰۳۷ ه کتابی به نام شرح مخزن الاسرار به خواهش دوستان نوشت که در آن از آثاری مانند صراح، قاموس، فرهنگ ابراهیمی و... بهره برد و آن را به یوسف محمد خان، حاکم سند (۱۰۴۱ - ۱۰۴۹ ق) تقدیم کرد. وی رساله غنیة الطالبین، نوشته شیخ عبدالقادر گیلانی را از عربی به فارسی ترجمه کرد و به شاهزاده دارا شکوه تقدیم نمود.^{۵۳}
 - شرح مخزن الاسرار تنوی، گزارشی است کوتاه و محققانه که در آن نویسنده، تمام تلمیحات را به طور مفصل بیان نموده و به آیات قرآنی و احادیث نبوی استناد کرده، نیز از سعدی و حافظ ابیاتی را استشهاد نموده است.^{۵۴} در حقیقت، قاضی ابراهیم، همان

شرح محمود [قوام] بلخی را زیر و رو کرده است. و همین قدر از قرائن مستفاد می‌شود که این کتاب در اواسط سلطنت صفویه تالیف شده و بیشتر اصطلاحات عرفانی را ترجمه نموده است.^{۵۵}

نمونه‌ای از شرح:

فاتحه فکرت و ختم سخن نام خداست، برو ختم کن
الفاتحه: گشاینده؛ والختم: تمام کردن و به معنی تمام کننده نیز آمده است. و در این مقام، ختم اول به معنی ثانی است و ثانی به معنی اول؛ یعنی، گشاینده فکر و به تمامیت رساننده سخن که نتیجه فکر است، نام خداست و این صفت را بر همان نام ختم کن و اما آن که فاتحه فکر است بنا بر آن است که نام شریف الهی، گشاینده هر مشکل است، عقلی و حسی و آن که تمام کننده سخن است...^{۵۶}

دست نوشته‌های شرح مخزن الاسرار قاضی ابراهیم تتوی:

۱. اسلام آباد، کتابخانه گنج بخش، ش: ۱۶۹۰، خط: نستعلیق. تاریخ کتابت: سده ۱۲ ه. ق. ۱۱۱ ص.^{۵۷}
۲. کتابخانه آصفیه، ش: ۱۸۳، خط: نستعلیق صاف، تاریخ کتابت: ۱۰۶۸ ه، ۱۷۵ برگ.^{۵۸}
۳. کراچی، موزه ملی، ش: ۱۲۲/۱ - N.M ۱۹۵۹، خط: نستعلیق خوش. کاتب: محمد نصیر بن سلطان بن عبدالطیف قریشی سفیانی. تاریخ کتابت: ۱۰۹۶ ه.^{۵۹}
۴. کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ش: ۴۸۱۴، خط: نستعلیق، کاتب: عبدالمجید کاتب، تاریخ کتابت: ۱۰۹۷ ه ۱۵۵ برگ.^{۶۰}
۵. بلوچستان، مستونگ، شمس آباد، میرزا عبدالقیوم، خط: نسخ و نستعلیق پخته، تاریخ کتابت: سده ۱۱ ه، آغاز در دیباچه افتاده است. ۳۴۰ ص.
۶. لاهور، پنجاب، پبلک لائبریری، ش: ۴۵، ۸۷۱، مخزن - ابرا. خط: نستعلیق. تاریخ کتابت: ۱۱۲۳ ه، پادشاهی اورنگ زیب، با دیباچه نثری، ۲۵۱ برگ.
۷. حیدرآبادی، سند پروانشل میوزیم، ش: P.۹۰۲، خط: نستعلیق. تاریخ کتابت: ۷ شعبان ۲۲ جلوس؟، ۲۲۳ ص.
۸. لاهور، نکلسون رود، خلیل الرحمان داودی، خط: نستعلیق، تاریخ کتابت: سده ۱۲ ه، ۱۵۶ ص.
۹. لاهور، محمد شفیع، ش: ۳۵۱/۲۸۶، خط: نستعلیق، تاریخ کتابت: سده ۱۲ ه،

- ۱۱۱ برگ.
۱۰. لاهور، دانشگاه پنجاب، ش: PiVI ۱۰۷c ۲۸۵۶، خط: شکسته، تاریخ کتابت: سده ۱۲ هـ، ۱۲۷ برگ.
۱۱. لاهور، دانشگاه پنجاب، ش: PiVI ۱۵ ۲۰۹، خط: شکسته آمیز، تاریخ کتابت: ۱۲۰۱ هـ، ۱۱۵ برگ.
۱۲. اسلام آباد، گنج بخش، ش: ۸۹۳۴، خط: نستعلیق خوش، نورشاه، تاریخ کتابت: ۱۲۳۱ هـ ۱۲۸ ش.
۱۳. وهاری، میلسی، سردار جهندیر، خط: نستعلیق، در شهر مکیان زیر حکم شیر محمد افغان، تاریخ کتابت: ۱۲۴۵ هـ، دیباچه ندارد.
۱۴. پیشاور، دانشگاه کالج اسلامی، ش: ۱۸۱۱، خط: نستعلیق شکسته آمیز، حافظ غلام حبیب ولد غلام جیلانی صاحب، تاریخ کتابت: ۱۲۵۳، ۱۹۷ ص.
۱۵. شکارپور، گرهی یاسین، مولانا محمد ابراهیم ناظم، یاسینی، خط: نستعلیق خوش، محمد اکرم، تاریخ کتابت: ۱۲۵۴ هـ، ۲۲۲ ص.^{۶۱}
۱۶. فیصل آباد، پیپلز کالوئی، کتابخانه مجاهد الاسلام، خط: نستعلیق، تاریخ کتابت: ۱۲۶۶ هـ، ۱۴۲ برگ.^{۶۲}
۱۷. لاهور، دانشگاه شیرانی، ش: ۴۱۰۴/۱۰۵۲، کاتب: حسین بخش ولد میان بخش، تاریخ کتابت: ۱۲۷۰ هـ.
۱۸. کراچی، استاد پیر حسام الدین راشدی، خط: نستعلیق، ملا موسی ابره، تاریخ کتابت: ۱۲۸۵ هـ، ۴۱۰ ص.
۱۹. چنیوت، جهنگ، ملک آباد، مولانا محمد اکرم، خط: نستعلیق خوش، عبدالمجید، تاریخ کتابت: ۱۳۱۰، ۸۸ ص.
۲۰. شکارپور، گرهی یاسین، مولانا محمد ابراهیم ناظم، یاسینی، خط: نستعلیق، تاریخ کتابت: سده ۱۴ هـ، ۱۸۶ ص.
۲۱. حیدرآباد، درگاه شریف، کتابخانه عالیہ علمیه، بیر سید محب اللہ شاه راشدی، خط: نستعلیق خوش، بی تاریخ، انجام افتاده، در هامش آن شرح مولوی قاضی محمد بلخی است، ۴۱ ص.
۲۲. لاهور، محمد شفیع، ش: ۳۶۱/۲۸۷، خط: نستعلیق. محمد حسین ولد سلطان پتواری ساکن سبیه؟ علاقه لودهانه برای شاگردش مینهان سنگه ولد سردار دیاسنگه.

بی تاریخ، ۱۲۶ برگ)، ۶۳.

۱۰. شرح مخزن الاسرار: از محمدرضا مولتانی لاهوری. محمدرضا مولتانی لاهوری فرزند محمد اکرم (۱۰۹۸ ق) ادیب و نویسنده فارسی نویس شبه قاره هند است که در دوران جوانی به کارهای دنیوی و خدمات سلطانی پرداخت و در سال ۱۰۸۴ ق کارهای دیگر را کنار گذاشت و کتابی به نام مکاشفات رضوی در گزارش مثنوی معنوی، و تحفة الاحرار را نوشت. ۶۴ از شرحی که ایشان بر مخزن الاسرار نظامی گنجه‌ای نوشتند، تنها یک نسخه در قصبه چشتیان کهنه از شهرستان بهاول نگر پاکستان به شرح زیر محفوظ است:

- بهاول نگر، چشتیان کهنه، الله دین نظامی، خط: نستعلیق پخته، عبدالحلیم بن شیخ عبدالرسول، تاریخ کتابت: ۱۲۹۹، دیباچه ندارد. ۱۶۱ ص. ۶۵.

۱۱. شرح مخزن الاسرار: از محمد بن محمد صالح نصرالله دماوندی. ملقب به عبرت دماوندی، از دانشوران سده دوازدهم هجری است. وی در سال ۱۱۹۲ ه. ق. جنگی از رساله‌های متعدد فراهم آورده که شامل است بر: ۱ - شعرهای کلیم کاشانی، سعدی، محتشم، میرزا کوچک بینش، منشات قائم مقام و دیگران و حدیث و فقه در رساله عقدنامه ملا محمد باقر مجلسی. ۲. شرح غزلیات مغربی. ۳. شرح لغات دیوان انوری. ۴. نو تقویم شرعی یا ترجمه غنیة الانام فیض کاشانی که تاریخ آن را ضمن رباعی در پایان کتاب چنین آورده است:

چو عبرت پاس احسان داشت مرعی بر اصل غنیه افزود اصل و فرعی
کسی پرسید ازو تاریخ و نامش جوابش گفت «نو تقویم شرعی»

۵. شرح مخزن الاسرار نظامی گنجه‌ای؛ ۶. نان و حلوا، ۷. مکتوب و انشای غزالی که از مجلس سلطان سنجر نوشته، بسیار مهم و شامل نکات لطیفه است. عبرت دماوندی در ضمن این جنگ در زیر ابیات مخزن الاسرار، واژگان دشوار را معنی کرده و در برخی موارد، شرحی بی حصر و مزجی نیز از ابیات ارائه کرده است.

نمونه‌ای از شرح:

کرد قبا جبّه خورشید و ماه زین دو کله‌وار سفید و سیاه
چاک زد و آشکار کرد نور آفتاب و ماه.

دو کله‌وار: دو قطعه‌وار، یک قطعه سفید، روز است و قطعه دیگر و پارچه دیگر، شب است و سیاه. جبّه خورشید و ماه: کنایه از نور است. قبا کردن: عبارت از چاک زدن

است. و دو کله‌وار: کنایه از شب و روز است.

حاصل معنی: اینکه به سبب وجود روز و شب قبا کرد؛ یعنی، چاک زد جبّه را که کنایه از پیدا کردن و آشکار نمودن خورشید و ماه باشد.
نسخه خطی جنگ عبرت دماوندی به شماره ۳۳۹۶ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران محفوظ است».^{۶۶}

۱۲. شروح ناشناخته

- شرح مخزن الاسرار: کتابخانه گنج بخش پاکستان، ش: ۸۹۰/۲۴۰ گزارش از ناشناس، کاتب: فیض بخش برای میان نادرعلی، خط: نستعلیق. تاریخ کتابت: ۱۲ هـ، ۲۲ برگ، آغاز و انجام افتاده.^{۶۷}

- شرح مخزن الاسرار: موزه ملی پاکستان، کراچی، ش: ۱۳۰/۲ - N.M ۱۹۶۲ خط: نستعلیق، شارح: ناشناس، تاریخ کتابت ۱۲۳۰ هـ.^{۶۸}
آغاز: زهی نیرنگ سازی و طرفه طرازی...

- شرح مخزن الاسرار: کتابخانه مولانا آزاد دانشگاه آزاد اسلامی علیگر، شماره میکروفیلم: ۱۷۶/۳، خط: نستعلیق. تاریخ کتابت: ۱۲۴۹ هـ، ۹۶ برگ.^{۶۹}

- کاشف الاسرار فی شرح مخزن الاسرار: شارح ناشناس، نام کتاب از پایان جلد دوم از نویسنده نسخه به دست آمده است. یک نسخه از این شرح با مشخصات زیر در بهاولپور (پاکستان) محفوظ است.

- بهاولپور، کتابخانه غلام محمد گهوتوی، محمد عبدالحی چشتی، ش: ۲۱ خط: نستعلیق پخته، خواجه محمود بن میان محمد سلیم بن مولوی محمد عیسی، تاریخ کتابت: ۱۲۹۵ هـ، ۱۶۲ ص.^{۷۰}

- کراچی، موزه ملی، ش: N.M ۱۹۶۶/۱۴۸. خط: نستعلیق، تاریخ کتابت: ۱۱۲۲ هـ، ۳۱ ص.

- کراچی، موزه ملی، ش: N.M. ۱۹۷۱ - ۳۸۵. خط: نستعلیق، تاریخ کتابت: سده ۱۲ هـ، ۵۲ ص.

- لاهور، دانشگاه شیرانی، ش: ۳۷۰۲/۶۸۰، تاریخ کتابت: سده ۱۲ هـ در فهرست آمده «جز شرح ابراهیم تتوی و ابن رستم کره‌ای است، شرح مفصلی است».^{۷۱}

- شرح مخزن الاسرار: کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، ش: ۱۲۹۰۷ خط: نستعلیق، بی تاریخ، ناقص الطرفین.^{۷۲}

- شرح مخزن الاسرار: ازبکستان، انستیتو شرق شناسی ابوریحان بیرونی، ش: ۳۹، بی تاریخ، ۲۲۵ برگ. ۷۳

- شرح مخزن الاسرار: ازبکستان، تاشکند، فرهنگستان علوم جمهوری ازبکستان، ش: ۲۸۸۰، تاریخ کتابت: اول سده ۱۴ ه. ق، خط: محمد صدیق رحمت الله، ۳۲۰ برگ؛ ۷۴

۱۳. فرهنگ واژه‌های اسکندرنامه و مخزن الاسرار: از عبدالعزیز حسرتی، پاکستان، انجمن ترقی اردو، ش: ۳ ق ف ۳۳۶، بی تاریخ، ۳۸ ص. ۷۵

در پایان باید عرض شود که مطمئناً شروح دیگری نیز، غیر از آن چه در این مقاله ذکر گردیده، موجود است و باید منابع مختلف را در پی و نشان آنها جست و جو کرد، امید است در آینده به بازایی شروح و نسخه‌های دیگر نیز توفیق یابیم.

پی‌نوشتها

۱. ثروتیان، بهروز، اندیشه‌های نظامی گنجه‌ای، تبریز، آیدین، ۱۳۷۶، ص ۱۵
۲. ——— مخزن الاسرار نظامی گنجه‌ای، تهران، توس، ۱۳۶۳، ص ۷۴.
۳. بلخی، محمد بن قوام، شرح مخزن الاسرار نظامی گنجه‌ای، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ش ۹۳۱، ۱۲۴۲ ه صص: ۱، ۲.
۴. بحر الفضائل فی منافع الافاضل، فرهنگ فارسی است که در یک مقدمه و دو بخش تدوین شده است و ترتیب لغات در آن مطابق حرف اول و دوم کلمات می‌باشد. نسخه‌ای از آن در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن به شماره ۸۷ محفوظ است. نذیر احمد در مقدمه خود بر فرهنگ قواس، تألیف بحر الفضائل را ۸۳۷ ه نوشته. اما مأخذ آن را به دست نداده است. نیز ر. ک. تقوی، شهریار، فرهنگ نویسی در هند و پاکستان، تهران، ص ۵۸.
- نیز. ر. ک. نذیر احمد. قند پارسی، هجده گفتار ادبی و تاریخی، تهران، بنیاد موقوفات محمود افشار، ۱۳۷۱، صص ۲۹۶ - ۲۹۷. و ر. ک. انوشه، حسن، دانشنامه ادب فارسی در شبه قاره هند، پاکستان، بنگلادش، تهران، سازمان چاپ و انتشارات فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۰، ج ۴، بخش ۱، ص ۴۱۰. ر. ک. دبیر سیاقی، محمد، فرهنگ‌های فارسی و فرهنگ گونه‌ها. تهران. الف سیرک، ۱۳۶۸، صص ۴۹ - ۵۰.
۵. شرح مخزن الاسرار، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ش ۹۳۱، صص ۱ - ۲.
۶. همان، ص ۲.
۷. همان، ص ۲.
۸. قند پارسی، ص ۲۹۶.
۹. شرح مخزن الاسرار، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ش ۹۳۱، ص ۱۳.
۱۰. آ. آ. سیمینوف، مترجم، عارف رمضان، مجموعه نسخه‌های خطی فارسی فرهنگستان علوم جمهوری ازبکستان.

- مجلدات ۶- ۱، سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی، ۱۳۷۵، ص ۶۹.
۱۱. منزوی، احمد، فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان. اسلام آباد، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ج ۳، ص ۱۶۸۵.
۱۲. _____ فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ج ۲، بخش ۱. مؤسسه فرهنگی منطقه‌ای وابسته به سازمان همکاری عمران منطقه‌ای (R.C.D) ۱۳۴۹، ص ۱۲۵۷.
۱۳. ثروت، منصور، مجموعه مقالات کنگره بین‌المللی بزرگداشت نهمین سده تولد حکیم نظامی، تبریز، دانشگاه تبریز، ۱۳۷۲، ج ۲، ص ۴۸۹.
۱۴. فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ج ۵، ص ۳۴۹۹.
۱۵. فاضل، محمود (یزدی مطلق)، نسخه‌های خطی کتابخانه جامع گوهرشاد (مشهد)، کتابخانه مسجد جامع گوهرشاد، ۱۳۶۵، ج ۲، صص ۵۹۴-۵۹۵.
۱۶. فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، ج ۳، ص ۱۶۵۸.
۱۷. عباسی نوشاهی، سید خضر، فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه دانشگاه پنجاب لاهور (گنجینه آذر)، اسلام آباد، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۱۳۶۵، ص ۳۰۸.
۱۸. فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ج ۵، ص ۳۴۹۹.
۱۹. فهرست میکروفیلم، نسخه‌های فارسی و عربی، کتابخانه مولانا آزاد دانشگاه اسلامی علیگر، هند. تهیه کننده مرکز میکروفیلم نور، ایران و هند، با همکاری دانشگاه اسلامی علیگر، ۱۳۷۵ ج ۱، ۱۳۷۵ ص ۱۱۳.
۲۰. فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، ج ۸، ص ۸۱.
۲۱. فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ج ۲، بخش ۱، ص ۱۲۵۷.
۲۲. فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، ج ۳، ص ۱۶۵۸.
۲۳. همان، ج ۷، ص ۸۱.
۲۴. همان، ج ۳، ص ۱۶۵۸.
۲۵. فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ج ۲، بخش ۱، ص ۱۲۵۷.
۲۶. فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، ج ۳، ص ۱۶۵۸.
۲۷. همان، ج ۷، ص ۸۲.
۲۸. همان، ج ۳، ص ۱۶۵۹.
۲۹. همان، ج ۷، ص ۸۲.
۳۰. فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ج ۵، ص ۳۴۹۹.
۳۱. مجموعه مقالات کنگره بین‌المللی بزرگداشت نهمین سده تولد حکیم نظامی، ج ۲، ص ۴۸۹.
۳۲. رادفر، ابوالقاسم، کتابشناسی نظامی گنجه‌ای، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۷۱، ص ۶۵.
۳۳. فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، ج ۳، ص ۱۶۵۹.
۳۴. همان، ج ۳، ص ۱۶۵۸. نیز: رک: فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ج ۵، ص ۳۴۹۹.

۳۵. آکیموشکین، ا.د. ف، کوشف. و.و؛ میکلوخون.د؛ ماکلای. آ.م؛ موگینوف م.آ؛ صلاح الدین ا.و.ا. فهرست نسخه‌های خطی فارسی مؤسسه خاورشناسی فرهنگستان علوم روسیه، مترجم: عارف رمضان، تهران، سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی، ۱۳۷۴، ص ۲۷۵. نیز. رک: کتابشناسی نظامی، ص ۶۵.
۳۶. دانشنامه ادب فارسی. ج ۴، بخش ۳، ص ۲۵۶۷؛ نیز: فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ج ۲، ص ۱۲۵۶. کتابشناسی نظامی گنجه‌ای، ص ۶۶.
۳۷. صدرایی خوبی، علی، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، قم، مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی، دفتر تبلیغات اسلامی، ج ۳۷، ۱۳۷۷، صص ۲۱۴ - ۲۱۳.
۳۸. درباره وی رک: بغدادی، اسماعیل باشا، هدیه العارفين، بیروت، ج ۶، ۱۹۹۲ م. ص ۴۳۸. مفتاح، الهامه، ولی، وهاب، نگاهی به روند و نفوذ و گسترش زبان و ادب فارسی در ترکیه، تهران، ۱۳۷۴، صص ۳۱۱ - ۳۱۲. حاجی خلیفه، کشف الظنون عن اسامی الکتب و الفنون، بیروت، ۱۹۹۲ م، ج ۲، ص ۱۶۳۸.
۳۹. موجانی، سیدعلی، فهرست نامگوی، نسخ خطی مخزن حمید سلیمان. انستیتو شرق شناسی ابوریحان بیرونی (ازبکستان)، کتابخانه بزرگ حضرت آیت ا... مرعشی نجفی، قم، با همکاری دفتر مطالعات اسلامی وزارت امور خارجه، ۱۳۷۷، ص ۷۷۳.
۴۰. دانشنامه ادب فارسی. ج ۴، بخش ۲، ص ۱۷۰۶.
۴۱. فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، ج ۳، ص ۱۶۵۹.
۴۲. دانشنامه ادب فارسی، ج ۴، بخش ۲، ص ۱۷۰۶.
۴۳. فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، ج ۳، ص ۱۶۶۰. دانشنامه ادب فارسی، ج ۴، بخش ۳، ص ۲۵۶۷.
۴۴. فهرست نسخه‌های خطی فارسی، کتابخانه جامعه همدرد، تعلق آباد دهلی نو، دهلی نو، مرکز تحقیقات فارسی رازی فرهنگ جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۷۷، ص ۲۹۱.
۴۵. فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، ج ۳، ص ۱۶۶۰.
۴۶. فهرست میکروفیلم نسخه‌های خطی فارسی و عربی، کتابخانه مولانا آزاد دانشگاه اسلامی علیگر، ج ۱، ص ۳۵۵.
۴۷. دانشنامه ادب فارسی، ج ۴، بخش ۳، ص ۲۲۱۷.
۴۸. مجموعه مقالات کنگره بین المللی بزرگداشت نهمین سده تولد حکیم نظامی، ج ۳، صص ۳۹۱ - ۳۹۰.
۴۹. فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه دانشگاه پنجاب لاهور، ص ۳۰۸؛ دانشنامه ادب فارسی، ج ۴، بخش ۳، ص ۲۲۱۷.
۵۰. فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، ج ۳، ص ۱۶۶۳. نیز رک: فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه دانشگاه پنجاب لاهور، ص ۳۰۸.
۵۱. فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه دانشگاه پنجاب لاهور، ص ۳۰۸.
۵۲. فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، ج ۳، ص ۱۶۶۳.
۵۳. دانشنامه ادب فارسی، ج ۴، بخش ۱، صص ۴۹ - ۵۰.
۵۴. مجموعه مقالات کنگره بین المللی بزرگداشت نهمین سده تولد حکیم نظامی، ج ۳، ص ۳۹۰.

۵۵. حمیدیان، سعید، مخزن الاسرار نظامی گنجهای، قطره، تهران، ۱۳۷۹، ص ۱۸۱.
۵۶. تتوی، قاضی ابراهیم، شرح مخزن الاسرار نظامی گنجهای، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ش ۴۸۱۴، ۱۰۹۷ هـ.
۵۷. فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، بخش ۳، ص ۱۶۶۱.
۵۸. مجموعه مقالات بین المللی بزرگداشت نهمین سده تولد حکیم نظامی، ج ۲، ص ۴۸۹. فهرست نسخه‌های خطی فارسی؛ ج ۲، بخش ۱، ص ۱۲۵۶.
۵۹. فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، ج ۳، ص ۱۶۶۱.
۶۰. فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ج ۲، بخش ۱، ص ۱۲۵۶.
۶۱. فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، ج ۳، صص ۱۶۶۲ - ۱۶۶۱.
۶۲. همان، ج ۷، بخش ۱، ص ۸۲.
۶۳. همان، ج ۳، ص ۱۶۶۲.
۶۴. دانشنامه ادب فارسی، ج ۴، بخش ۳، ص ۲۲۲۴. مجموعه مقالات کنگره بین المللی بزرگداشت نهمین سده تولد حکیم نظامی، ج ۳، ص ۳۹۱.
۶۵. همان‌ها، و نیز، رک: فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، ج ۳، ص ۱۶۶۳.
۶۶. دانش پژوه، محمد تقی، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۱۱، صص ۲۳۹۷ - ۲۳۹۸.
۶۷. تسبیحی، محمدحسین، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه گنج بخش، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، راولپندی پاکستان، ۱۳۵۰، ج ۱، ص ۲۸۲. کتابشناسی نظامی، ص ۶۶. فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ج ۵، ص ۳۴۹۹.
۶۸. فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، ج ۳، ص ۱۶۶۳؛ دانشنامه ادب فارسی، ج ۴، بخش ۳، ص ۲۵۶۷؛ مجموعه مقالات کنگره بین المللی بزرگداشت نهمین سده تولد حکیم نظامی، ج ۳، ص ۳۹۱.
۶۹. فهرست میکروفیلم، نسخه‌های فارسی و عربی کتابخانه مولانا آزاد دانشگاه اسلامی علیگر، ج ۱، ص ۱۷۱.
۷۰. فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، ج ۳، صص ۱۶۶۴ - ۱۶۶۳.
- دانشنامه ادب فارسی، ج ۴، بخش ۳، ص ۲۵۶۷؛ مجموعه مقالات کنگره بین المللی بزرگداشت نهمین سده تولد حکیم نظامی، ج ۳، ص ۳۹۱.
۷۱. فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، ج ۳، ص ۱۶۶۴.
۷۲. آصف فکریست، محمد، فهرست الفبایی کتب خطی، کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، ۱۳۶۹، شماره ۱۳، ص ۳۴۰.
۷۳. فهرست نامگوی، نسخ خطی مخزن حمید سلیمان، انستیتو شرق‌شناسی ابوریحان بیرونی، ازبکستان، ص ۸۱.
۷۴. مجموعه نسخه‌های خطی فارسی فرهنگستان علوم جمهوری ازبکستان، مجلدات ۶ - ۱، ص ۶۹.
۷۵. فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ج ۳، ص ۱۹۴۳.